

Політична мова як предмет наукового дослідження

Вікторія Петренко,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

В сучасній політичній науці спостерігається зростання інтересу до проблематики політичної мови. Це пов'язано з розширенням сфери політичної комунікації, зростанням ролі інформаційного впливу в сучасній політичній практиці, де, як відомо, мова завжди була і залишається одним з найважливіших засобів передачі інформації.

Хоча функціонування мови в політиці здавна було предметом дослідження, однак і нині не існує чіткого розуміння ні самого поняття політичної мови, ні сфери дослідження цього феномена. В першу чергу це пов'язано з тим, що аналіз політичної мови перебуває в центрі уваги представників багатьох наук – філософів, лінгвістів, політологів, психологів, соціологів тощо. Це обмовлює значне розмаїття в підходах до її вивчення. Тому існує потреба в окресленні основного кола проблем, які складають теоретико-політологічний і практично-прикладний зміст досліджень політичної мови.

Осмилення природи, сутності, можливостей мови, її взаємозв'язку з владою і політикою загалом – усе це турбувало людську думку з давніх часів. Великий вклад у дослідження цих питань було зроблено ще в античну епоху (Аристотель, Фукидід, софісти, Цицерон). Прагнення відповісти на питання, як найефективніше вплинути на інших за допомогою слова, обумовило створення древньогрецьких шкіл риторики, які підготували багато блискучих ораторів і дали світові зібрання законів і правил публічного виступу, які й сьогодні є актуальними.

Владу слова розуміли політичні діячі та мислителі й наступних історичних епох.

У філософії XX століття проблема досліджувалася в контексті взаємозв'язку влади й мови. В межах структуралізму виникли і

розвивалися теорії „дискурсу влади” і „влади дискурсу”, які розглядали проблему використання мови політичною владою і висували уявлення про специфічну владу мови над індивідами. В руслі структуралізму політика розглядалася в її знаковій мовній формі – „формі соціального інституту кодифікованих знаків”, який розгортається за допомогою акту висловлювання в соціально-семіотичний процес – дискурс. Одним з головних понять філософії влади є поняття дискурсу – практики мовного вживання у суспільну гру. Такі представники структуралізму, як М. Фуко і Р. Барт, розглядають дискурс не просто як певну форму виразу, а як мовленнєву комунікацію, мовленнєву діяльність і навіть як символічну практику взагалі. На їхню думку, дискурс відіграє важливу роль у функціонуванні влади. М. Фуко вивчав дискурсивну функцію механізмів соціального панування, оскільки припускав, що за дискурсивною формацією будь-якого типу приховується влада, яка вислизає від спостереження. Він висловлює думку, що будь-який дискурс є елементом чи тактичним блоком у полі силових відносин, що неможливо уявити існування, з одного боку, дискурсу влади, а з іншого – протилежного йому безвладного дискурсу.

На відміну від М. Фуко, для якого будь-який дискурс є дискурсом влади, Р. Барт, підкреслюючи вагу поняття „дискурс”, все ж відзначає існування позавладних структур, що втілюють у собі сили свободи й здатні подолати ідеологічні стереотипи та дефетицизувати соціальну дійсність. Він пише: „Дискурсом влади я називаю будь-який дискурс, який викликає почуття здійсненої провини і, відповідно, почуття провини у всіх, на кого цей дискурс спрямований” [3]. Р. Барт виходить з того, що корінь дискурсу влади міститься у мові. Називаючи мову „загальнообов’язковою формою примусу”, він зауважує, що „мова і дискурс неподільні, адже на одній і тій же осі влади увесь цілком простір дискурсу регламентований низкою правил, обмежень, приписів і моральних норм” [3]. На думку вченого, людина позбавлена можливості жити поза мовою, а отже й поза дискурсом влади; людина приречена бути невільною, бо жити й бути вільним від мови, від дискурсу влади неможливо. Такий підхід загальний для постструктуралізму.

Питання співвідношення мови й політики досліджував і П. Бурд’є. Прояв владних відносин він вбачає у процесах номінації: „Одна з найпростіших форм політичної влади полягала в багатьох архаїчних суспільствах у майже магічній владі: називати й викликати до існування за допомогою номінації” [6]. П. Бурд’є безпосередньо пов’язував слово і владу, зазначаючи, що будь-яке використання сили супроводжується дискурсом, націленим на легітимацію сили того, хто її застосовує. На його думку, можна навіть сказати, що суть будь-якого відношення сил полягає в прояві всієї своєї сили тільки в тій мірі, в якій це відношення як таке залишається прихованим.

Взаємозв'язок мови й політики розглядається також як проблема мовного насилля. Так, В. Бергедорф у праці „Політика і мова” висловлює цікаву думку про те, що мова є політикою, а політика – мовою в тій мірі, в якій влада не може спиратися тільки на фізичну й економічну силу, але потребує узгодженості в діях самих правлячих класів. На його думку, чим більше правлячі класи спираються на силу, тим значимішим є їх вплив на мову [див. 17].

П. Рікер у праці „Торжество мови над насиллям” писав, що насилля може бути не тільки фізичним – засобом насилля може бути й мова. При цьому він мав на увазі внесення смуту, спокуси й усі способи отримувати перевагу зі своєї мовної зверхності над тими, хто володіє меншою мовною потугою. У функціональному плані мовне насилля, яке здійснюється владою, опосередковує політичне насилля і підкріплюється авторитетом осіб, які перебувають при владі. Мова активно використовується владними структурами як засіб обмежуючого впливу. Вона сприймається владою як самостійний обмежуючий механізм, який потребує постійного втручання і контролю. Це, зокрема, реалізується в найменуванні, у захисті певних назв, перейменуванні, створенні нових імен тощо. Втручання влади в мову не завжди буває прямим і безпосереднім, навпаки – безпосереднє втручання влади замасковується в мові. На думку П. Рікера, всі відомі тоталітарні системи ХХ століття в значно більшій мірі користувалися спотворенням мови, ніж фізичною силою: так звані ідеологія і пропаганда – мовні форми насилля [15].

Місце мови в політичних процесах, взаємовплив мови й політики розглядаються також як проблема взаємовідносин мови й ідеології. Ця проблема досить складна й багатоаспектна. З одного боку, мова в певній мірі впливає на процес формування і поширення ідеології, а з іншого боку, ідеологія, політика здійснюють значний вплив на мову. Вчені не раз зверталися до дослідження питань, пов'язаних із співвідношенням ідеології і мови.

В СРСР перші дослідження, присвячені вивченню зв'язку мови й ідеології, з'явилися у 1930-х роках. Спробу розглянути цю проблему в загальнотеоретичному плані здійснив В. Волошинов [8]. До перших досліджень належать і праці, присвячені вивченню змін, які відбуваються в лексичній системі мови в моменти соціальних революцій [5; 12].

У 1970 - 1980 роках посилився інтерес до даної проблеми. Так, на думку Ю. Коваленко, яка в праці „Мова й ідеологія” розглядає її із загальнотеоретичних позицій, в основі співставлюваності ідеології і мови лежить їх генетична спільність: і мова, й ідеологія – явища суспільні, вони виникли й розвивалися разом з появою і розвитком людського суспільства. Тому ідеологія не може бути виключена зі сфери спілкування. Це визначає деякі загальні зв'язки мови й ідеології. По-перше, як ідеологічні, так і мовні побудови несуть певну інформацію. По-друге, ідеологія і мова пов'язані з

іншими сферами суспільного життя.

В західній науці теж робляться спроби розібратися у загальнотеоретичних проблемах взаємовідносин мови й ідеології. Так, Г. Кресс і Р. Ходж розглядають мову через гіпотезу, згідно з якою мова „нав'язує” мисленню певну модель дійсності: „Мова є частиною життя суспільства, будучи його практичною свідомістю. Ця свідомість неминуче являє собою упереджену свідомість. Ми можемо назвати її „ідеологією”... Мова є ідеологічною., вона пов'язана з систематичним спотворенням на користь зацікавленого класу” [28].

Т. А. ван Дейк вважав, що одним із найважливіших видів соціальної діяльності, на який впливає ідеологія, є мовна діяльність, яка, у свою чергу, здійснює вплив на способи засвоєння і трансформації ідеологічних уявлень. Він звертає увагу на ідеологічні структури дискурсу і виокремлює основні принципи загальної стратегії ідеологізованих дискурсів, які утворюють так званий ідеологічний квадрат [23].

Загалом же при дослідженні взаємовідносин мови й ідеології виокремлюються два основні кола проблем: вивчення процесів, які відбуваються в мові під впливом певної політичної ідеології, та визначення мовних засобів, за допомогою яких можна найефективніше впливати на формування ідеології носіїв мови.

Зв'язок між певною системою політичних цінностей і мовою, яка відображає і в деякій мірі приписує людям ці цінності, найбільш активно досліджували німецькі вчені. Г. Клаус, зокрема, зазначає, що при зміні політичних ідей, характеру влади завжди змінам піддавалася й мова. Кожна нова ідеологія прагне змінити мову, пристосувати її до своїх цілей, „регулювати питання мови в інтересах своєї політики” [10].

Г. Мюллер на прикладі нацистської Німеччини продемонстрував, наскільки потужно впливає на мову ідеологія, конкретна соціально-політична ситуація. Він показав, як робилися спроби регулювати й пристосовувати мову до цілей нацистської політики: було створено особливу ідеологізовану мову – мову Третього рейху, для якої було характерним введення багатьох змін і нових слів, вилучення або надання нового змісту старим загальноприйнятими поняттям і термінам, пристосування їх до духу й форм фашистської ідеології [16].

Те, що саме німецькі вчені особливу увагу приділяли проблемам взаємодії мови й ідеології, зумовлювалося соціально-політичною ситуацією, в якій опинилась німецька мова. Внаслідок впливу двох різних ідеологій, у німецькій мові, яка функціонувала в НДР і ФРН, виникли суттєві відмінності. Після об'єднання Німеччини дослідження в цьому напрямі продовжилися.

Демократичні перетворення, які відбувалися в СРСР, дали поштовх і для нових досліджень політичної мови. В умовах політичних змін питання взаємодії мови й політики набули нового бачення. На початку 1990-х років

при дослідженні політичної мови актуальним став аналіз політичної лексики, зокрема – виявлення змін, які відбулися в ній за часів „перебудови” й подальшої трансформації суспільства. Ці проблеми досліджували як російські, так і українські науковці. Вони констатували, що інтенсивність сучасного політичного життя сприяла швидкій зміні основних одиниць політичного лексикону. Політична мова, з одного боку, поповнилася багатьма новими поняттями, разом з тим відбулося переосмислення вже існуючих термінів, які часто отримували інші емоційно-оціночні характеристики.

Значна увага надавалася дослідженню політичної метафори, оскільки в політичній мові особливо важливу роль відіграють саме метафори, які віддзеркалюють певні моделі мислення і тому широко використовуються в політичних дискусіях.

Ще одним аспектом вивчення політичної мови є аналіз функціонування мови в тоталітарному й демократичному суспільстві. При цьому основним предметом дослідження стала радянська (тоталітарна) і нова посттоталітарна мова. Напрацювання з виявлення особливостей політичних дискурсів комуністичного й посткомуністичного суспільств, їх відмінностей та основних тенденцій мають як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Для цих досліджень принциповим є твердження, що для радянського тоталітарного політичного дискурсу були притаманні монологічність, ритуальність, закритість. Такої думки дотримуються, зокрема, А. Баранов, А. Клепиков, Г. Почепцов [2; 11; 14]. З формуванням нової політичної реальності відбувається і формування нового політичного дискурсу. Він характеризується переходом різних політичних суб'єктів „від ритуалу до діалогу”. Політичний дискурс пострадянського суспільства став більш відкритим, діалогічним, спрямованим на спілкування. Та все ж, як вважають В. Вовк і А. Маколкін, хоча в політичній мові пострадянського українського суспільства і відбулися значні переміни, однак вплив радянського „новоязу” відчувався ще довго [7; 13].

Як уже зазначалося, взаємозв'язок мови й політики досить складний і різнобічний. Відтак і дослідження політичної мови здійснюються у багатьох напрямках. Одним з них, який заслуговує на особливу увагу, є дослідження використання мови в політичній сфері задля здійснення впливу на масову свідомість.

Про активне використання мови в політичній сфері з метою впливу говорять багато дослідників. Так, німецький дослідник політичної мови Р. Бахем відзначає, що мова є одним із найважливіших інструментів політики. За її допомогою формуються, обґрунтовуються чи захищаються не тільки ідеї, але й дії та рішення [19].

Представник американської школи М. Еделман теж підкреслює, що мова – це не просто інструмент опису подій, але й частина подій, яка значно впливає на формування їх значення, сприяючи оформленню політичних

ролей, які визнають і політичні діячі, і суспільство в цілому [24].

Можливість використання мови в політичній сфері з метою здійснення впливу на громадську думку аналізував також Д. Болінджер [20]. Він зазначає, що сама мова має дивну здатність набувати ту форму, яка відповідає потребам тих, хто говорить на цій мові, і на конкретних прикладах показує, як, маніпулюючи мовними засобами, можна впливати на формування громадської думки.

На прагматичній спрямованості мови наголошує і засновник прагматичного напрямку в філософії Ч. Моріс. Він вважає, що однією з найважливіших соціальних функцій мови є ідеологічна. Ідеологічна суть мови полягає в тому, що її виражальні можливості забезпечують висловлюванню потрібну значимість і, відповідно, за допомогою мовних засобів можна не тільки інформувати, але й маніпулювати свідомістю.

Усі ці дослідники сходяться на тому, що активне використання мови в політиці для здійснення впливу зумовлене, в першу чергу, об'єктивно притаманними їй як засобу комунікації особливостями й характеристиками. Однак в політичній комунікації кожен індивідуальний акт висловлювання характеризується також і навмисним вибором засобів вираження. Тому для виявлення ролі мови як засобу політичного впливу велике значення мають дослідження, у яких основна увага звертається на вивчення закономірностей застосування суб'єктами політики мовних засобів у зв'язку з їх мотивами, цілями, політичною позицією, світоглядом. Цій проблемі приділяє увагу Р. Блакар, який зазначає, що вибір виразів, здійснюваний тим, хто говорить, впливає на розуміння того, хто сприймає інформацію. Навіть якщо відправник інформації бажає „висловитися об'єктивно”, все одно вибір ним певних слів структурує й обумовлює уявлення, яке отримує слухач. Тобто висловитися „нейтрально” неможливо. Незалежно від того, чи є наслідок висловлювання навмисним, а чи ні, той, хто говорить, здійснює соціальний вплив. А в політичній сфері результат використання мови, зокрема за допомогою засобів масової інформації, надзвичайно значимий [4].

У межах зазначеної проблеми значна увага приділяється і вивченню використання мови в цілях політичної пропаганди та реклами. Засновником наукового напрямку, присвяченого ролі слова в пропаганді, вважається Г. Лассуелл, який розробив методи вивчення використання тих чи інших слів для передачі змісту або його спотворення. Він вибудував цілу систему, в основу якої лягли принципи створення політичного міфу за допомогою підбору відповідних слів.

Сучасні дослідження ефективності застосування мовних засобів у пропаганді та рекламі різнобічні. Більшість з них є описом лінгвістичних і психологічних основ пропагандистських методів і прийомів посилення ефективності пропаганди. Досліджуються, зокрема, такі проблеми, як організація текстів пропагандистських та рекламних матеріалів;

оптимізація форм впливу та умов, які найбільш повно сприяють сприйняттю цих матеріалів тощо. У виробленні методів мовного впливу беруть участь представники різних галузей науки. При цьому висновки наукових досліджень досить широко застосовуються на практиці.

Проблеми та особливості політичної комунікації взагалі та політичної мови зокрема досліджуються переважно в західній політичній науці. Серед найбільш відомих зарубіжних дослідників різних аспектів політичної мови можна назвати Н. Ферклафа, Дж. Вілсона, М. Гейза, Р. Дентона, Дж. Вудворда, М. Шапіро, М. Еделмана, П. Коркорана [20; 21; 22; 25; 26; 27; 30; 31]. Особливого значення західні науковці надають дослідженню комунікативних здібностей, вербальної поведінки особистості та аналізу мови політичних діячів. Досить популярними стали спроби виявити особистісні якості політиків та мотиви їх поведінки за допомогою систематичного аналізу текстів їх промов, виступів, інтерв'ю (дослідження Д. Вінера, В. Вейнтрауба, Є. Ширяєва, Л. Зігельмена) [18].

Мова радянських політиків, на відміну від західних, стала предметом дослідження науковців не так давно. Однак першими звернулися до її аналізу зарубіжні автори. Одним з них був П. Серьо, який проаналізував структури, граматичні особливості й зміст радянського політичного дискурсу періоду правління М. Хрущова і Л. Брежнєва [29].

Останні роки відзначилися зростанням інтересу як загалом до проблем політичної мови, так, зокрема, й до мови політиків. Значний вклад у вивчення цього аспекту політичної мови зробив А. Алтунян [1]. Він поставив за мету виявити, як будується політичний текст, яким чином вдається авторові цього тексту переконати слухачів чи читачів у тому, що його точка зору відображає і їхні інтереси, які прийоми використовуються в політичних текстах для переконання та маніпулювання та чи можна зрозуміти світоглядну позицію автора, якщо його погляди не висловлені відкрито.

Не залишається без уваги і мовна поведінка українських політиків. Так, К. Головинський застосував методи лінгвістично-психологічного аналізу до текстів деяких українських політиків [9]. У своїх розвідках він ставить за мету проаналізувати офіційні виступи, промови, заяви, інтерв'ю цих політиків і на основі цього побудувати картину їх бачення зовнішнього світу та отримати можливість передбачити їх майбутню поведінку.

Отже, можна констатувати, що для останніх десятиріч характерним є інтенсивне вивчення проблеми політичної мови в різних її аспектах. Дослідження соціологів, психологів, лінгвістів, філософів, політологів здійснюються з різних загальнотеоретичних позицій і переслідують як суто теоретичні, так і практичні цілі. На сьогодні теоретико-політологічний та практично-прикладний зміст досліджень політичної мови становлять такі проблеми, як співвідношення мови і влади, проблема мовного насилля, взаємовідносини мови й ідеології, функціонування мови у тоталітарному

та демократичному суспільствах, особливості соціально-політичної лексики, мова як інструмент впливу на масову свідомість, специфіка мовного впливу в політичній пропаганді, рекламі, засобах масової інформації, в публічному мовленні політичних діячів, особливості індивідуальної мовної поведінки політиків.

Література:

1. **Алтунян А. Г.** От Булгарина до Жириновского. Идеино-стилистический анализ политических текстов. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 263 с.
2. **Баранов А. Н.** Политический дискурс: прощание с ритуалом? // Человек. – 1997. – № 6. – С. 108 - 118.
3. **Барт Р.** Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
4. **Блакар Г. М.** Язык как инструмент социальной власти: теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1998. – С. 88 - 126.
5. **Будагов Р. А.** Развитие французской политической терминологии в XVIII в. – Л.: Ленинградский гос. ун-т, 1940. – 122 с.
6. **Бурдые П.** Социология политики. – М.: „SOCIO-LOGOS”, 1993.
7. **Вовк В.** Монологізм свідомості та політичне мовлення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 16 - 24.
8. **Волошинов В. Н.** Марксизм и философия языка. Основные проблемы социолингвистического метода в науке о языке. – Л.: Прибой, 1930. – 160 с.
9. **Головинський К.** „Експансіоніст” та „впливовий лідер”: політичні діячі в дзеркалі лінгвістично-психологічного аналізу // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 52 - 57.
10. **Клаус Г.** Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. – М.: Прогресс, 1967. – 214 с.
11. **Клепиков А.** Зоополитикон учится говорить: политический дискурс в посткоммунистической Украине // Политическая мысль. – 1994. – №3. – С. 25 - 31.
12. **Лафарг П.** Язык и революция: Пер. с франц. – М.: АCADEMIA, 1930. – 100 с.
13. **Маколкін А.** Старі метафори та нові парадигми (посткомуністичний період) // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 108 - 113.
14. **Почепцов Г. Г.** Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
15. **Рикёр П.** Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 27 - 36.
16. **Стриженко А. А.** Роль языка в системе средств пропаганды. – Томск:

Изд-во Томского университета, 1980.

17. **Стриженко А. А.** Язык и идеологическая борьба. – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1988.

18. **Ушакин С. А.** Речь как политическое действие // Полис. – 1995. – №5. – С. 142 - 163.

19. **Bachem R.** Einfuhrung in die Analuse politische Texte. – Munchen, 1979.

20. **Bolinger D.** Language the loaded weapon: the use and abuse of language today. – N.Y.: Longman, 1980. – 214 p.

21. **Concoran P. E.** Political language and rhetoric. – Austin: Univ. of Texas pres, 1973. – XVIII, 216 p.

22. **Denton R., Woodward G.** Political Communication in America. – N.Y.: Praegar Publishers, 1990. – 363 p.

23. **Dijk T. F. van.** Discourse, ideology and context // <http://www.hum.uva.nl/teun/eda.htm>

24. **Edelman M.** Political language. – N.Y.: Academic Press, 1977. – 236 p.

25. **Edelman M.** Constructing the Political Spectacle. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1988. – 340 p.

26. **Fairclough N.** Language and Power. – London: Longman, 1989. – 179 p.

27. **Geis M. L.** The language of Politics. – N.Y.: Springer, 1987. – 315 p

28. **Kress G. S., Hodge R.** Language of Ideology. – London: Routledge, 1993. – 163 p.

29. **Seriot P.** Analyse du diskours politique sovietique. – P.: Institut d'etudes slaves, 1985. – 362 p.

30. **Shapiro M.** Language and Political Understanding. – New Haven, C: Yale Universiti Press, 1981. – 378 p.

31. **Wilson J.** Politically Speaking. – Cambridge, Mass: Basik Bleckwell, 1990. – 246 p.